

O‘ZBEK TILIDA MA’NAVIYAT KATEGORIYASINING PARADIGMATIK XUSUSIYATLARI

Ibodova Malika Gulmurodovna,
QarDU tayanch doktoranti

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.15243818>

Annotatsiya. Ushbu maqolada lingvistik nuqtayi nazardan ma’naviyat kategoriyasining paradigmatic xususiyatlari tahlil qilinadi. Uning sinonimiya, antonimiya, giponimiya kabi munosabatlardagi o’rni aniqlanib, leksik-semantik jihatlari o’rganiladi. Shuningdek, ma’naviyatning paradigmalararo bog’liqligi, uning ilmiy yo’nalishlardagi talqini, morfologik, sintaktik va uslubiy jihatlari tahlil qilinib, ijtimoiy va madaniy kontekstdagi qo’llanilishi yoritiladi.

Kalit so‘zlar: ma’naviyat, ilmiy paradigma, leksik-semantik birlik, sinonimiya, antonimiya, giponimiya, funktsionallik.

Ma’naviyat – bu insonning xulq-atvori, ichki olami, axloqiy qadriyatlari, ma’rifati va ruhiy kamoloti bilan bog’liq tushuncha. U shaxsning bilim va madaniyati, vatanparvarligi, ezgulik va adolatga intilishi kabi jihatlarni o’z ichiga oladi. Jahonda shaxs ma’naviy sifatleri va uning jamiyat taraqqiyotidagi o’rni masalasini aniqlash hamda ma’naviy-ma’rifiy leksikaning lisoniy tabiatini ochib berish bo’yicha ilmiy izlanishlar olib borilmoqda. Bu borada, jumladan, «ma’naviyat», «g’oya» tushunchalarini ifodalovchi birliklarning semantik munosabatlarni tiklash, bu semantik munosabatlarni hosil qiluvchi unsurlarni aniqlash, atov birliklarining semantik va paradigmatic munosabatlari asosida yotuvchi lisoniy ziddiyatlarini lison va nutq dixotomiyasi tamoyillari asosida tavsiflash va bu sohada mavjud nazariy qarashlarni takomillashtirishga katta e’tibor qaratilmoqda [2:4b].

O’z navbatida ma’naviyat tushunchasi madaniy, ruhiy, ma’rifiy, ilmiy ma’nolar bog’liqligida tahlil qilinadi:

1. Axloqiy-ma’rifiy ma’no – insonning axloqiy pokligi, tarbiyasi va odobi bilan bog’liq tushuncha. Misol: Oliy ma’naviyatga ega inson har doim ezgulikni tanlaydi.

2. Ilmiy-ma’rifiy ma’no – insonning tafakkuri va bilim darajasiga bog’liq hisoblanadi. Misol: Ma’naviyat va ma’rifat bir-birini to’ldiruvchi tushunchalardir.

3. Ruhiy-ma’naviy ma’no – insonning ichki olami, vijdoni va ruhiyati. Misol: Insonning ma’naviy dunyosi boy bo’lsa, hayotga qarashi ham ijobiy bo’ladi.

4. Madaniy ma’no – millat va jamiyatning madaniy qadriyatlarini aks ettiradi. Misol: Milliy ma’naviyat har bir xalqning o’ziga xos madaniyatini belgilaydi.

Ma’naviyat ilmiy paradigmalarining turli yondashuvlari doirasida turlicha talqin qilinadi. Paradigma – bu ilmiy hamjamiyat tomonidan qabul qilingan nazariy asoslar va uslublar majmuasi hisoblanadi. Paradigma [yunon. paradeigma, “namuna”] – “Grammatikada turlanish yoki tuslanish namunasi bo’lib xizmat qiladigan so’z; ritorikada – tarixdan olingan va taqqoslash maqsadida keltirilgan misol” [Brokgauz, Yefron, 1899-1902] Paradigma atamasining ishlatilishi bilan bog’liq yana bir holatni

St. Tulmin ko‘rsatib o‘tadi: “Ilmiy inqiloblar klassik nazariyasining asosiy paradoksi quyidagicha: u turli paradigmalarni qo‘llab-quvvatlovchilar o‘rtasida o‘zaro tushunmovchilik muqarrarligini nazarda tutadi. Paradigmalarni yoki mutlaq farazlar to‘plamini yagona va bo‘linmas sifatida ko‘rib chiqayotganimizda, bu xulosadan qochib bo‘lmaydi” [Тулмин, 1972/84:134].

Ma‘naviyatning paradigmatic bog‘liqligi deganda, uning turli ilmiy yo‘nalishlardagi talqini tushuniladi:

1. Sotsiologik paradigmalari va ma‘naviyat.

Sotsiologiyada ma‘naviyat jamiyatning qadriyat tizimi sifatida ko‘rib chiqiladi:

Funksionalistik paradigma [E. Dyurkgeym] – Ma‘naviyat ijtimoiy barqarorlikni ta‘minlaydigan qadriyat va normalar tizimi sifatida talqin qilinadi.

Simvolik interaksionizm [J. Mid] – Ma‘naviyat odamlar o‘rtasidagi muloqot, ramzlar va ijtimoiy munosabatlar orqali shakllanadi.

2. Psixologik paradigmalari va ma‘naviyat.

Psixologiyada ma‘naviyat inson ongining tarkibiy qismi bo‘lib, uning axloqiy qarashlari va o‘zini anglash jarayoni bilan bog‘lanadi:

Psixanalitik paradigma [Z. Freyd] – Ma‘naviyat insonning ongsiz jarayonlari va Superego [yuqori men] orqali shakllanadi.

Gumanistik paradigma [A. Maslou, K. Rojers] – Ma‘naviyat insonning o‘zini anglash va shaxsiy kamolot sari intilishining bir qismi.

Kognitiv paradigma [J. Piajey] – Ma‘naviyat inson tafakkuri va axloqiy rivojlanishi bilan bog‘liq.

3. Ma‘naviyatning zamonaviy paradigmalari.

Hozirgi kunda ma‘naviyat quyidagi zamonaviy paradigmalari bilan bog‘liq holda o‘rganilmoqda:

Axborot paradigmasi – Raqamli dunyoda ma‘naviyatning shakllanishi, internet va ijtimoiy tarmoqlarning ta‘siri.

Globalizatsiya paradigmasi – Ma‘naviyatning milliy va umuminsoniy qadriyatlar bilan o‘zaro ta‘siri.

Ekologik paradigma – Ma‘naviyatning tabiatni asrash va barqaror rivojlanish bilan bog‘liqligi.

Ma‘naviyat so‘zi bilan bog‘liq paradigmatic qator quyidagi jihatlari bo‘yicha o‘rganiladi:

Sinonimik qator: Ma‘naviyat kategoriyasi bilan bog‘liq sinonimik qator quyidagicha bo‘lishi mumkin:

1. Axloqiy va ruhiy tushunchalar asosida.

Ma‘naviyat, axloq, ma‘rifat, ruhiyat, tafakkur, tarbiyat, adab, iymon, taqvo.

2. Bilim va ong bilan bog‘liq.

Ma‘rifat, ilm, donishmandlik, fazilat, hikmat, zakovat, idrok, ong.

Antonimik qator:

1. Axloqiy va ruhiy tushunchalar asosida.

Ma'naviyat↔ma'naviyatsizlik, axloq↔axloqsizlik, ma'rifat↔johillik, ruhiyat↔ruhsizlik, tafakkur↔nodonlik, tarbiyat↔tarbiyasizlik, adab↔beboshliq, iymon↔iymonsizlik, taqvo↔gunohkorlik.

2. Bilim va ong bilan bog‘liq.

Ilm↔johillik, donishmandlik↔aqlsizlik, hikmat↔ahmoqlik, zakovat↔fahmsizlik, idrok↔tushunmaslik, ong↔ongsizlik.

Giponim va giperonim munosabatlari:

Giperonim [umumiy tushuncha] – keng qamrovli, yirik kategoriya bo‘lib, ma‘lum bir tushunchalar guruhini o‘z ichiga oladi. Giponim [xususiy tushuncha] – giperonim tarkibiga kiruvchi, uning aniqroq va tor doiradagi turlarini ifodalovchi tushunchalar.

1. Ma'naviyatning giperonim munosabatlari. Ma'naviyat umumiy [giperonim] tushuncha bo‘lib, quyidagi yirik kategoriyalar bilan bog‘liq:

Madaniyat – ma'naviyat madaniyatning tarkibiy qismi bo‘lib, milliy va umuminsoniy qadriyatlar tizimiga kiradi.

Axloq – ma'naviyat axloqiy me'yorlar va qadriyatlar majmuasi sifatida ko‘riladi.

Ruhiyat – insonning ichki dunyosi va ma'naviy kechinmalari bilan bog‘liq.

Falsafa – ma'naviyat inson va jamiyat hayoti haqidagi falsafiy qarashlar tizimida shakllanadi.

Dunyoqarash – ma'naviyat insonning dunyoni anglash usuli sifatida talqin qilinadi.

2. Ma'naviyatning giponim munosabatlari. Ma'naviyat tarkibiga kiruvchi [giponim] tushunchalar quyidagilar bo‘lishi mumkin:

• Axloqiy fazilatlar:

Halollik, vijdon, adolat, sadoqat, omonatdorlik, mehribonlik.

• Ma'rifiy tushunchalar:

Ilm, bilim, tafakkur, donishmandlik, tafsir.

• Ruhiy holatlar:

Taqvo, hushyorlik, ruhiy uyg‘unlik, tafakkur chuqurligi.

Ma'naviyat kategoriyasining sintaktik va uslubiy jihatlari tilshunoslik va matnshunoslik doirasida muhim ahamiyatga ega. Ushbu kategoriya jamiyatning axloqiy, madaniy, diniy va falsafiy qarashlari bilan bog‘liq bo‘lib, u til vositalari orqali ifodalanadi.

1. Sintaktik jihatlar: Ma'naviyatga oid tushunchalar sintaktik jihatdan quyidagicha namoyon bo‘lishi mumkin:

Murakkab gaplar: Ma'naviy qadriyatlar ko‘pincha murakkab gaplar vositasida ifodalanadi. Bu fikrning chuqurligi va falsafiylik darajasini oshiradi. Masalan:

“Odobli bo‘lish insonning ichki dunyosining go‘zalligidan dalolat beradi, chunki ma‘naviyat yurakdan keladi”.

• Ergash gaplar: Axloqiy-me‘yoriy tushunchalarni tushuntirish uchun ko‘pincha sabab, natija yoki izohlovchi ergash gaplar qo‘llanadi. Masalan: “Kimki halol yo‘ldan yursa, u hayotda baxtga erishadi”.

• Uyushiq bo‘laklar: Ma‘naviy-axloqiy tushunchalarni sanash yoki ta‘riflashda ishlatiladi. Masalan: “Halollik, adolat, insonparvarlik va sadoqat – har bir jamiyatning ma‘naviy tayanchidir.”

2. Uslubiy jihatlar

Ma‘naviyat kategoriyasiga oid nutqning uslubiy jihatlari quyidagicha bo‘lishi mumkin:

Badiiy uslub: Adabiy asarlarda ma‘naviy tushunchalar ko‘pincha badiiy tasvir vositalari – metafora, allegoriya, epitet va taqqoslashlar orqali beriladi. Masalan: “Ilm – ma‘naviyatning quyoshi, u qalbni yoritadi”.

Ilmiy uslub: Ma‘naviyat haqida ilmiy maqolalar va tadqiqotlarda tushunchalar aniq va lo‘nda bayon qilinadi. Masalan: “Ma‘naviyat – bu insonning axloqiy va intellektual rivojlanishini ifodalovchi muhim kategoriya hisoblanadi”.

Rasmiy uslub: Ma‘naviy-me‘yoriy tushunchalar hujjatlarda, qonunlarda rasmiy tilda aniq va tushunarli bayon qilinadi. Masalan: “Yoshlar ma‘naviyatini rivojlantirish davlat siyosatining ustuvor yo‘nalishlaridan biridir”.

Publitsistik uslub: Ma‘naviyatga oid mavzular ommaviy axborot vositalarida ta‘sirchan, hissiyot uyg‘otuvchi nutq shaklida ifodalanadi. Masalan: “Bugungi kunda bizga nafaqat texnik taraqqiyot, balki ma‘naviy kamolot ham zarur!”

Xulosa qilib aytish mumkinki, o‘zbek tilidagi ma‘naviyat kategoriyasi nafaqat lingvistik, balki madaniy-milliy o‘ziga xoslikni ham aks ettirib, xalqning tarixi, falsafasi va dunyoqarashi bilan bog‘liq holda shakllangan. Shu sababli, uning paradigmatic xususiyatlarini o‘rganish, jamiyat rivoji va ilmiy tadqiqotlar uchun muhim ahamiyat kasb etadi. Ma‘naviyat tushunchasi ko‘p qirrali, dinamik va kontekstga bog‘liq bo‘lgan ilmiy kategoriya bo‘lib, uni chuqur tadqiq qilish tilshunoslik, falsafa, sotsiologiya va psixologiya fanlarining dolzarb yo‘nalishlaridan biri bo‘lib qolmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Alimov, R. [2020]. Paradigma va tafakkur rivoji. Toshkent: Fan va texnologiya.
2. Tojiyeva G.N.[2021] O‘zbek tilini til va ma‘naviyat mushtarakligi tamoyili asosida tadqiq qilish masalalari. Qarshi.
3. Sodiqov, A. [2004]. Ma‘naviyat va milliy g‘oya. Toshkent: Sharq.
4. Xabermas, Y. [1991]. Ma‘naviyat va ijtimoiy paradigma. Toshkent: O‘zbekiston.
5. Yo‘ldoshev, M. [2018]. Ma‘naviyat falsafasi. Toshkent: Ma‘naviyat.
6. Zimmitskiy, A. [2002]. Ma‘naviyat va psixologiya. Toshkent: Fan.